

Джерела

- ІУА** Грушевський М. С. Історія української літератури в 6-ти томах, 9-ти книгах. – К.: Либідь, 1993–1995.
- СФУМ** Словник фразеологізмів української мови. – К.: Наук. думка, 2003. – 1098 с.
- Т 50** Грушевський М. С. Твори: в 50-ти томах. Т. 11: Серія: літературно-критичні та художні твори. Літературно-критичні праці. – Л.: Світ, 2002. – 980 с.
- ФСУМ** Фразеологічний словник української мови: у 2-х книгах. – К.: Наук. думка, 1999. – 980 с.

Jurij KALENCHUK

Functioning of Proof Utterances in Study of Literature Works of Mykhajlo Hrushevskyi

In the article proof utterances as a separate type of lexical units in modern Ukrainian is described. The problem of transformation of phraseological units is also widely examined. There are two types of transformation: semantic and structural-semantic – are in the modern Ukrainian.

The classification of proof utterances in the Hrushevskyj's "History Of Ukrainian Literature" is considered. The author distinguishes three types of proof utterances in the "History Of Ukrainian Literature": with and without transformation; and proof utterances, which in modern Ukrainian function in other registration. In the article the consequences of transformation of separate proof utterances are shown and their accordances over are brought in modern Ukrainian.

Тетяна Лебедева

Міфолого-релігійні джерела фразеологічних одиниць із компонентом *темрява*

Одним із перспективних напрямків фразеологічних студій вважають етнокультурне висвітлення фразеологічних одиниць (ФО), структурно-семантичну основу яких становлять компоненти-символи. Такий етнолінгвістичний аспект передбачає вивчення зв'язку мови й міфології, фольклору, звичаїв, вірувань, обрядів, релігійної культури, психології, побуту народу.

Фразеологічний корпус мови, як зазначає В. М. Телія, – особливо багатий матеріал для вивчення взаємодії мови й людини, «оскільки в ньому концептуалізовані не тільки знання про власне людську наївну картину світу, але й запрограмовано участь цих мовних сутностей... у міжпоколінній трансляції еталонів і стереотипів національної культури» [12: 9]. Дослідженнями російських учених В. М. Телії (1977), Т. З. Черданцевої (1977), В. М. Мокієнка (1980), О. Д. Райхштейн (1980), Ю. П. Солодуб (1985) започатковано напрямок із вивчення національно-культурної своєрідності ФО. Питанню самобутності української фразеології присвячені, зокрема, праці В. В. Жайворонка, М. В. Жуйкової, А. О. Івченка, В. І. Кононенка, О. П. Левченко, О. А. Майбороди, Ф. П. Медведєва, Л. В. Мельник, О. В. Назаренко, Л. В. Савченко, О. О. Селіванової, В. Д. Ужченка, Д. В. Ужченка.

Метою запропонованої роботи є на підставі етнокультурного дослідження з'ясувати місце фразеосистеми, структурно-семантичну основу якої становить компонент-символ *темрява*, у мовній картині світу. Такий аналіз дасть можливість: 1) виявити, як символічні значення *темряви* реалізуються у ФО; 2) визначити фразеотворчу активність указанного символу; 3) простежити «відбитки» космогонічних уявлень давніх українців, їхнього релігійного мислення на фразеологічному матеріалі.

Архетипна опозиція *світло – темрява* виступала одним із найважливіших елементів міфологічного світогляду, засобом пізнання світу для первісної людини. Язичницький дуалізм – не просте протиборство сил, але природне взаємодоповнення протилежних сутностей. У міфологічній свідомості людини уявлення про темряву як уособлення негативного боку життя: зла, смерті – має місце тоді, коли виникає необхідність вибору, зіставлення зі світлом. Зазначимо, що словники української міфології взагалі не подають тлумачення *темряви*. За словниками символів, *темрява* уособлює два начала – материнське й негативне [11: 297; 7: 591].

Міфологічні традиції щодо позитивного трактування *темряви* продовжив А. І. Уємов. Аналізуючи негативні визначення в логіці, учений дійшов висновку, що в протиставленні *світло – темрява* обидва поняття виражені позитивно: «Насправді, чому «темрява» повинна вважатися негативним поняттям? Темний предмет – це предмет, який поглинає промені, що падають на нього. Чому поглинання променів пов'язано з негативністю, а не навпаки?» [14: 63].

Нарешті, особливого значення досліджуваний символ набуває в релігійній мовній свідомості. У християнстві *темрява* є Божим покаранням, уособлює темні диявольські сили, гріх, смерть, асоціюється з пеклом. Істота, яка відає п'яною і взагалі втілює в собі зло (гріх), є сатана – «світоправитель» темряви віку сього [4, До ефесян 6: 12].

Ми виокремили чотири тематичні групи ФО з компонентом *темрява*, які репрезентують міфолого-релігійні уявлення про темряву як джерело життя, смерть, утілення гріховності, незнання, нерозуміння.

ФО з компонентом *темрява* як відображення уявлень про зародження життя на Землі. Походження ФО *із тьми віків, у тьми віків* пов'язано з космогонічними уявленнями українців. Тьма, за міфологічним світоглядом, передує світлу, як смерть передує відродженню. «Усвідомлюючи через зміну світла і темряви наставання дня і ночі, тепла і холоду, люди відобразили в міфах, що світло бореться з птьмою, день настає з ночі, тепло долає холод...» [12: 141; 1]. Обоюючи природу, давні українці створили цілий пантеон богів. Світло, день, життя, активність дарував Білобог. У «Велесовій книзі» найголовнішим названий Світовид – володар світу богів (Правії), реалістичного видимого світу (Яви) та світу покійників (Навії). Богом ночі, сну, смерті, відпочинку був Чорнобог, який робить земні предмети невидимими в темряві, зате висвітлює небесні світила, вказує душам дорогу до Сварги (Чумацький шлях) [9: 56]. Наші пращури вважали, що поєдинок Білобога з Чорнобогом – необхідна умова існування й розвитку світу, появи руху та часу. «Білобог і Чорнобог перуняться і тим Сваргу удержують, аби Світу не бути поверженому» [8: 11–А]. «Бо Тьма – то є богиня Всесвіту сама, то Мати Сили і самого Світла, Бо Світло на її стеблі розквітло» [3]. Цей символ, як не дивно, мав позитивне значення. Він уособлював зародковий стан світу: символізує материнське начало як тьма материнського лона чи землі, з якої проростає сім'я [14: 381]. Такий первісний зміст, на нашу думку, вкладено в сучасні вислови: *із тьми віків, у тьми віків*, тобто з часу зародження життя на Землі. Проте, за аналогією тлумачення значення ФО *тьма – тьмуца, тьма – теменна*, де *тьма* – стара назва кількості й числа 10 000, яка згодом переосмислилася як велика кількість чи дуже багато кого-, чого-небудь [7: 609], можна припустити, що ФО *із тьми віків, у тьми віків* пов'язані зі словом *тьма* – «велика кількість» і означали «багато віків тому».

За релігійними уявленнями, первісно існувала тільки птьма, хаос – час *тьми віків*. «І був тоді дух і темрява, – зазначається в Біблії, – довкруги носилася тиша, шум людського голосу не був створений Тобою. Тоді Ти наказав винести з твоїх скарбів світле світло, щоб освітити твої діла» [4, 3 Ездри 6: 39-40]. За Біблією, ця птьма, що була над безоднею на початку акту Божого творіння, названа ніччю. Кожного дня після заходу сонця настає вона [4, Буття 15: 17]. Отже, історія зародження життя на Землі, створення Всесвіту починається з відмежування світла і темряви – *із тьми віків* або *від створіння світу*.

Прадавню історію має ФО *кромішня темрява (пільма)*. За даними авторів «Спроби етимологічного словника російської фразеології», наші пращури уявляли: Земля освічується світилами, світло яких не потрапляє за її межі [15: 70]. Слово *кромішний* (від старослов'янського *кромѣ* – поза) означає «зовнішній». Виходить, поза Землею існує суцільна темрява.

ФО з компонентом *темрява* як відображення гріховності. У формуванні символічних значень *темряви* важлива роль належить релігійним уявленням. Усі гріховні справи названі в Біблії справами пільми: «Дорога ж безбожних як темність: не знають, об що спотикнуться...» [4, Книга приказок Соломонових 4: 19].

Темрява й ніч – володіння диявола (сатани). Проте ще раз підкреслимо, що для первісних племен, коло розуміння яких обмежувалося зовнішньою матеріальною основою, усе різноманіття природних явищ поділилося на дві взаємозалежні сили. Темрява й холод, за язичницькими переконаннями, творилися руйнівною, але необхідною для життя силою [2: 35]. Тільки пізніше з темними силами природи стали пов'язувати все гріховне – аморальне, зле, потворне, лукаве. Надприродна істота, що втілює в собі зло, за релігійними уявленнями, є диявол. Як відомо, на вживання такої лексики в звичайній побутовій практиці накладалися заборони, оскільки називання нечистої сили на ім'я, рівнозначне її викликанню, особливо вимовлене в «недобрий час», могло мати для мовця небезпечні наслідки. Табування цього слова призвело до появи фразеологізмів – евфемізмів (конкретніше, табуїзмів): *дух тьми, князь (цар) тьми*. Йому на деякий час дана влада панувати на землі – *царство пільми (тьми, мли)*: «Адже вік є поставлений у темряві, і хто живе в ньому, є без світла» [4, 3 Ездри 14: 20].

Фразеологічні словники подають значення ФО *дух тьми, князь (цар) тьми* як «чорт». Так, в українському фольклорі цей образ поєднав у собі давні міфологічні й християнські погляди. Чорт, як тлумачать словники, – родове поняття, що обіймає всю нечисть: «злий дух, нечиста сила, біс, диявол, сатана» [СУЯ, IV: 534; 6: 591; 11: 81]. За деякими дослідженнями, чорт – первісно жрець Чорнобога: людина, наділена великою магичною силою, яку дають їй знання, почерпнуті зі стародавніх книг, написаних тайнописом (чертами й різамі). П. П. Рибніков розрізняє у фольклорі два різні за походженням персонажі: диявола і чорта. Не зараховує чортів до образів нижчої міфології Е. В. Померанцева [6: 591]. У народній традиції, на нашу думку, чорт виступає все ж таки як злий дух, біс, який заміщає «дрібну» нечисту силу: водяника, лісовика, домовика, очеретяника, гайовика, чугайстера, дідька та ін. Про їхнє походження розповідає стародавня українська легенда: «Колись ангели,

що хотіли поставити себе нарівні з Богом, були покарані та скинуті з небес на землю. Ті, що впали на людське житло, стали хатніми дідьками – домовиками, на воду – водяниками, в ліс – лісовиками, в безодню – бездонниками тощо» [6: 156].

Отже, чорти в демонологічній ієрархії посідають нижче місце, ніж диявол. *Царем тьми* справедливіше називати диявола (сатану) – істоту, яка протистоїть доброму началу – Богові. Цей вислів запозичений зі Святого Письма і вказане тлумачення співпадає з християнськими догматами.

Пітьма, як попереджає людство Іоанн Богослов, буде конкретним виявом Божого гніву. На цей рід людський, що потопає в злі, виллється сім чаш гніву Божого: «... п'ятий Ангол вилив чашу свою на престола звірини. І затьмилося царство її, і люди від болю кусали свої язика...» [4, Об'явлення 16: 10]. Непроглядну темряву в народі називають єгипетською. Біблійною за походженням є ФО *єгипетська тьма*. Ця історія сягає часу виходу євреїв з Єгипту. За відмову фараона відпустити євреїв із полону Господь наклав на Єгипет страшні карі: уся вода перетворилася в кров, землю заповнили полчища жаб, на країну надіслані були спочатку мошки, потім – «собачі мухи», морозиця, запалення з наривами, град, що згубив урожай, сарана, землю на три дні охопила непроглядна темрява і, нарешті, – усі первенці були умертвлені. Тільки після цього фараон дозволив євреям піти. Отже, одне з десяти найстрашніших покарань на землі єгипетській була суцільна темрява: «не бачили один одного, і ніхто не вставав з місця свого три дні» [4, Вихід 10: 23]. Кара, що спіткала Єгипет, – зазначають автори Великого фразеологічного словника російської мови, – стала сприйматися як еталон, тобто міра нестерпних страждань, тяжких мук [БФСРЯ: 201]. На нашу думку, для ФО *єгипетська тьма* із зафіксованим у словнику значенням «абсолютна відсутність світла; повна темрява» [СФУМ: 728] панівним є значення «тяжке покарання; біди, що завдають страшних мук». Синонімічною можна вважати ФО *єгипетська кара* в значенні «нестерпне тяжке становище; біда, лихо».

Отже, *тьма* як компонент ФО асоціюється зі злом (гріховністю) і символізує покарання за гріх.

ФО з компонентом *темрява* як втілення незнання, нерозуміння. Відсутність світла не дає можливості для людини пізнати, зрозуміти, а значить, адекватно реагувати. У семантиці ФО *світ [в очах (перед очима)] тьмариться (темніє, меркне, мутиться)* у значенні «1) хто-небудь перебуває в стані запаморочення, втрачає чіткість сприйняття дійсності» [ФСУМ: 784], *тьмариться (тьмиться) в очах (в голові)* у значенні «хто-небудь втрачає ясність, чіткість сприйняття (від втоми, перенапруження, хвилювання і т. ін.)»

[ФСУМ: 908], *тьмариться (туманіє, мутиться) розум* у значенні «хто-небудь під впливом чогось втрачає ясність думки, мислення» [СФУМ: 616], *блукати (бродити) в темряві (потемки, в потемках, в п'їтьмі)* у значенні «намагатися знайти потрібний підхід до чого-небудь, правильне розв'язання, не маючи необхідних знань, відомостей, необхідного досвіду» [ФТС: 15], *укрито (повито) темрявою (млою) невідомості* у значенні «зовсім невідомо, неясно» [ФТС: 212] зберігається уявлення про темряву як утілення неясності, нерозуміння. Цікаво, що остання ФО була поширеною вже в мові давньоруської писемності [5: 132]. У ФО *темрява (морок) нецтва* актуалізуються такі значення: відсутність знань і відсутність культури.

Роблячи все невидимим, темрява перешкоджає пізнанню – отриманню інформації, знань, розуміння та ін.: *укрито темрявою невідомості, блукати в темряві (потемки, в потемках, у п'їтьмі)*. Неповне або нечітке розуміння нагадає погане освітлення, поволоку: *світ в очах тьмариться (темніє, меркне, мутиться)*. ФО *тьмариться (туманіє, мутиться) розум* – яскраве свідчення того, що в українській мовній картині світу інструментом розуміння є власне розум. Скажімо, для давньоєврейської та арамейської картин світу органом формування думок виступає серце [17: 13].

Отже, світло й темрява є своєрідним засобом пізнання для людини. Явище п'їтьми характеризується перш за все неможливістю пізнавати. *Темрява (п'їтьма, тьма, тьмариться)* як компоненти ФО символізують нерозуміння, незнання, неосвіченість.

ФО з компонентом *темрява* як уособлення смерті, пекла. За міфолого-релігійними уявленнями, потойбічний світ поділяється на рай, де спочивають душі померлих праведників, і пекло, де нестерпно страждають душі померлих грішників: *кромішнє пекло, кромішня п'їтьма (темрява, тьма)*. За давніми українськими міфами, пеклом уважалось страхітливе підземелля, де панував бог Пек і «куди «провалувалися» (крізь криваві горловини) душі грішників після своєї смерті... Чим більше гріха у людини, тим важча її душа, тим глибше вона провалюється крізь горловини» [10: 181]. В «Енеїді» І. П. Котляревського той світ асоціюється з пеклом: «Тепер Еней убрався в пекло, Прийшов зовсім *на інший світ*; Там все поблідло і поблекло, Нема ні місяця, ні зв'їзд. Там тільки темрява велика» [11: 297]. За релігійними уявленнями, п'їтьма також є місцем вічних мук – пеклом. «Сини ж Царства по-викидані будуть до *темряви зовнішньої* буде там плач і скрегіт зубів!...» [4, Від Матвія 8: 12]. Такий асоціативний зв'язок «темрява як смерть» простежується й у ФО *покриє вічна тьма, покритися тьмою вічної ночі*.

Досліджений нами матеріал свідчить про давність, універсальність і вагомість цього символу для людської свідомості.

В українській міфології *світло* і *темрява* – різні якості єдиного світу, які складають єдину цілість, необхідну для існування й розвитку цього світу. У релігійній мовній свідомості *темрява* набуває протилежних значень: Боже покарання, уособлює темні диявольські сили, гріх, смерть, асоціюється з пеклом.

Незважаючи на те, що в більшості ФО з компонентом *темрява* внутрішня форма зберігає «відгомін» негативних уявлень (покарання, зло, гріх, смерть), у семантиці більшості ФО актуалізується гносеологічне начало символу: *темрява* як неможливість побачити, пізнати. Щоправда, ми не виявили ФО з компонентом *темрява*, які б виражали негативнооцінне ставлення – зло, аморальність, підлість.

Отже, символ *темрява* як компонент ФО становить культурно значущу одиницю, інтерпретуючи такі сфери життєдіяльності людини, як: **онтологічну** (*темрява* пов'язана зі смертю); **гносеологічну** (*темрява* як неясність, невідомість); **релігійну** (*темрява* є Божим покаранням, уособлює темні, диявольські сили, гріх, невір'я).

Література

1. Афанасьев А. Н. Живая вода и вещее слово. – М.: Советская Россия, 1988. – 510 с.
2. Афанасьев А. Н. Мифология Древней Руси. – М.: Эксмо, 2007. – 608 с.: ил.
3. Бердник О. Тартар / Режим доступу: www.berdnyk.com.ua/tartar.ntme
4. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена.
5. Виноградов В. В. История слов / Российская академия наук. Отделение литературы и языка: Научный совет «Русский язык»; Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН / Отв. ред. академик РАН Н. Ю. Шведова. – М.: ИРЯ РАН, 1999. – 1138 с.
6. Войтович В. М. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
7. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
8. Лозко Г. Велесова Книга. Волховник. – К.: Такі справи, 2002. – 368 с.
9. Лозко Г. С. Пробуджена Енея. Європейський етнорелігійний ренесанс. – Харків: Див, 2006. – 464 с.
10. Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. – К.: Велес, 2007. – 240 с.
11. Словник символів культури України / За заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка, В. В. Куйбіди – К.: Міленіум, 2005. – 352 с.
12. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской литературы», 1996. – 288 с.

13. Тресидер Дж. Словарь символов. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 1999. – 48 с.
14. Уемов А. И. Выводы и понятия // Логико-грамматические очерки. – М.: ВШ, 1961. – С. 60–70.
15. Шанский Н. М., Зимин В. И., Филиппов А. В. Опыт этимологического словаря русской фразеологии. – М.: Русский язык, 1987. – 239 с.
16. Шахнович М. И. Первобытная мифология и философия. – Л.: Наука, 1971. – 239 с.
17. Шмелев А. Д. Русская языковая модель мира: Материалы к словарю. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 224 с.

Джерела

- БФСРЯ** Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / Отв. ред. В. Н. Телия. – 2-е изд. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. – 784 с.
- СФУМ** Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – 1104 с.
- ФСУМ** Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. – К.: Наук. думка, 1993. – Кн. 1–2. – 980 с.
- ФТС** Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник. – Х.: Прапор, 1997. – 462 с.
- СУЯ** Словарь української мови: У 4-х томах / За ред. Б. Д. Грінченка. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1959. – Т. 4. – 563 с.

Tetyana LEBEDEVA

Mythological and Religious Sources of Phraseological Units with the Component *darkness*

In the article, phraseological units with component symbol *darkness* are investigated in ethnolinguistic aspect. The data investigated shows the remoteness, universality and cogency of this symbol for human consciousness. Four thematic groups of PU with the component *darkness* have been selected and analysed, representing mythological and religious conception *darkness* as source of life, death, embodiment of sinfulness, ignorance, misunderstanding. It is found out, that symbol *darkness* as a component of PU makes up culturally meaningful unit, interpreting such spheres of vital activity of man, as: ontological (*darkness* is related to death); gnosiological (*darkness* as vagueness, uncertainty); religious (*darkness* is Divine punishment, personifies dark, devil forces, sin, disbelief).